

Абдикаримова М.Н.

ИНТОНАЦИЯНЫН ФУНКЦИЯЛАРЫ

Абдикаримова М.Н.

ФУНКЦИИ ИНТОНАЦИИ

M.N. Abdikarimova

THE FUNCTION OF INTONATION

УДК: 87.5/1

Бул макалада англис жана кыргыз тилдеринин интонациясынын негизги функциялары жана компоненттери каралды. Ошондой эле, ар бир функцияга мүнөздөмө берилген.

Негизги сөздөр: функция, мүнөздөмө, компонент, басым, коммуникация.

В этой статье рассматриваются основные функции и компоненты интонации английского и кыргызского языков. А также выделяется характеристика каждой функции.

Ключевые слова: функция, характеристика, компонент, интонация, коммуникация.

This article examines the main functions and components of intonation in the English and Kyrgyz languages. Also it distinguishes the characteristics of each function.

Key words: function, feature, component, intonation, communication.

Тил таануу илиминдеги интонацияга тиешелүү эң негизги маселелердин бири – интонациянын функциялары болуп саналат. Интонациянын функцияларын аныктап алмайынча, анын тил системасындагы ордун аныкташ кыйын болот. Ушул мезгилге чейин тил таануу илиминде интонациянын функцияларына карата көз караш бирдей эмес.

Интонациянын функцияларын аныктоодо орус окумуштууларынын эмгегин белгилебей коюуга болбойт. Белгилүү окумуштуу Л. В. Зиндер «Общая фонетика» (1979) деген эмгегинде интонациянын эки аспектин белгилейт: коммуникативдик жана эмоциялык. Профессор Л.В. Зиндердин пикири боюнча интонациянын аталган эки функциясы интонациянын калган функцияларын өз ичине камтыйт деген пикирди айтат [1]. Чындыгында эле сүйлөмдүн коммуникативдик аспектин аныктоочу бирден бир функция интонация болуп саналат. Коммуникативдик аспект сүйлөмдөгү ойдун аяктаганын, аяктабагандыгын, суроо эмне жөнүндө айтылып жаткандыгын, сүйлөөчүнүн психоэмоциялык абалын билгизет. Ошондуктан интонациянын коммуникативдик аспектин интонациянын негизги аспектин болуп саналат.

Интонациянын коммуникативдик аспектин кеп мазмундуу жана ал төмөнкүдөй функционалдык кызматтарды аткарат: 1) кептеги сүйлөмдөрдү (айтымдарды) бири-биринен ажыратып, бөлүп турат; 2) сүйлөмдөрдү айтылыш максаты боюнча ажыратат; 3) интонация сүйлөмдөрдү актуалдуу мүчөлөргө ажыратууда чоң кызмат аткарат; 4) интонация сүйлөмдү синтагмаларга бөлүп сүйлөмдөгү сөздөрдүн маани-

сине карай ар бир сүйлөм мүчөлөрүнүн айланасына карай топтоштурат; 5) сүйлөмдөгү пауза аркылуу өз ара топтошкон сөздөрдүн кайсы синтагмага жатардыгын, сүйлөм аяктап жатабы же уланабы, ушунун баарын интонация аныктайт.

Ошондуктан интонация сүйлөмдөрдүн түрлөрүн аныктоодо, аларды синтагмаларга ажыратууда, сөз айкалышын синтаксистик кызматына карай топтоштурууда, дегеле тилди адам баласынын карым катышы куралы болууда негизги функциянын бирин аткарат.

Профессор И. Г. Торсуева жогорудагы Л. В. Зиндер аныктаган интонациянын эки функциясына (коммуникативдик жана эмоциялык) үчүнчү түзүүчүлүк (структурирующая) функциясын кошот. И. Г. Торсуеванын пикиринде үчүнчү функция сүйлөм бөлүнүштөрүн бириктирип, бүтүн бир түзүмгө айлантат. Биздин оюбузча интонациянын түзүүчүлүк функциясы интонациянын коммуникативдик функциясынын ичине кирет. Ошондуктан И.Г. Торсуева интонациянын коммуникативдик функциясы менен түзүүчүлүк функциясын аралаштырып алган [2].

Профессор Н.В. Черемисина «Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь» (М., 1982) деген монографиясында интонациянын алты функциясын белгилейт. Алар: 1) коммуникативдик; 2) фонологиялык; 3) кульминативдик; 4) синтездөө; 5) эмоциялык; 6) экспрессивдик. Н. В. Черемисина дагы интонациянын эң негизги функциясы катары коммуникативдик функцияны коет, т. а., эң негизги функциясы деп эсептейт [3].

Сүйлөмдүн же айтымдын кандай интонация менен айтылгандыгына карай, сүйлөмдүн эмоциялык маңызы гана өзгөрбөстөн, анын негизги модалдык мааниси да өзгөрүп кетет. Бир эле сүйлөмдүн интонациялык тонун өзгөртүү менен кубаныч иретинде да, какшык иретинде да айтууга болот.

Кыргыз тилинин суперсегменттик бирдиктерин жана синтаксисин изилдеген окумуштуулар дагы интонациянын аткарган функцияларынан четтеп кетишкен эмес.

Профессор Ж.К. Сыдыков интонациянын төмөнкүдөй лингвистикалык функцияларын бөлүп көрсөтөт: 1) интонация аркылуу кеп сүйлөмдөргө, ал эми сүйлөмдөр синтагмаларга бөлүнөт; 2) интонация сүйлөмдү синтаксистик жактан бирдиктүү уюштуруучу негизги каражат болуп саналат; 3) тилдин лексикалык жана синтаксистик каражаттары менен бирдикте интонация айлана-чөйрөдө болуп жаткан кубулуштарды сүйлөөчү тарабынан так бере алат; 4) ин-

тонация байланыш функциясына жана ойлордун карым-катышын берүү функциясына ээ [4].

Профессор К.Т. Токтоналиев интонациянын төмөнкүдөй функцияларын бөлүп көрсөтөт: 1) коммуникативдик функциясы. Бул функция айтымдын максат-мазмуну жана түзүлүшү менен тыгыз байланышта; 2) логикалык функциясы – айтылып жаткан ой-пикирдин айтуучу тарабынан негиздүүсүн өзгөчө бөлүп көрсөтүү; 3) синтаксистик функциясы – интонациянын жардамы менен айтымдын түрлөрү жана айтымдын синтаксистик байланышы аныкталат; 4) модалдык функциясы – интонация аркылуу сөз, сөз тизмеги, сүйлөм модалдык мааниге ээ болот; 5) структуралык функциясы – айтымдын чеги менен интонациялык бирдиктин чеги дайыма эле дал келе бербейт. Айтымдын структуралык түзүлүшүнө жараша интонациялык бирдиктер да өзгөрүп турат; 6) окшоштук функциясы – бардык тилдер үчүн ыргак жана ритм мүнөздүү болгондуктан, интонациянын окшоштук функциясы бар экендиги аныкталат [5].

Интонациянын функцияларынын жалпы табиятын аныктап жатып төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот. Интонация: 1) кеп агымын айтымдарга, фразаларга ажыратат; 2) сүйлөмдү коммуникативдик түрлөргө бөлөт; 3) айтымды структуралык жактан ажыратып, сүйлөм түрлөрүнүн карым-катышын көрсөтөт; 4) сүйлөмдү синтагмаларга ажыратат; 5) синтагмалардын ортосундагы карым-катнаш түрлөрүн аныктайт; 6) синтагмаларды бөлүкчөлөргө ажыратат; 7) сүйлөөчүнүн чындыкка болгон мамилесин билдирет.

Айтылган жыйынтыкка азыкноолак токтоло кетели. Демек, интонациянын тилдин таза материалдык жана үндүк-тыбыштык жактарынын чөйрөсүндө кызмат кылганына карабастан интонациянын кубулуштары тилдик курамдын таза үндүк тыбыштык уюштурулушу менен гана эмес, анын мазмундук уюштурулушу менен да өз ара тыгыз байланышат. Бул пикирди бекемдөө үчүн Э. Хемптин «Американын лингвистикалык терминологиясынын сөздүгүнөн» мисал келтирели: «Айрым бир сөзгө караганда сүйлөмгө көбүрөөк тиешелүү болгон түрдүү басым, ыргактардын тобу интонация деп аталат. Үндүн мындай жогорулап-төмөндөшү фразалык обондуулукту жаратат [6]. Фразалык басымдын белгилеринин сүйлөмгө көбүрөөк тиешелүүлүгүн көрсөткөн Э. Хемптин пикири интонациянын кептин түшүндүрүүчү жана түшүнүлүүчү менен максаттары менен тыгыз байланышта экендигин көрсөтөт. Интонациянын түшүндүрүүчү менен түшүнүлүүчү касиеттери жөнүндөгү изилдөөлөрдү тилдин фонетикалык белгилерин изилдеген көпчүлүк тилчи окумуштуулардын эмгектеринен кезиктирүүгө болот [7].

Интонациянын түшүндүрүүчү милдети, же анын мазмунунун планы анын маалымат, кабар, пикир билдирүү милдети менен байланышкан. Интонация кептин түрдүү коммуникативдик типтерин ажыратып көрсөтүп, сүйлөөчүнүн түрдүү маанайын, же анын кебинин түрдүү максаттарын көрсөтөт. Мисалы, маалыматты жайынча баянда-

ганды (жай сүйлөм), күчтүү сезим менен баяндаганды (илептүү сүйлөм), жооп алуу максатында (суроолуу сүйлөм), ошондой эле сүйлөөчүнүн кубанганын, же кайгырганын, өкүнгөнүн, же таң калганын, жек көргөнүн, же жактырганын ж. б. билдирет. Интонация жана ошондой эле кепти маанилик деңгээлдерине карата бөлүктөргө ажыратат кепти ыргактык топторго жана синтагмаларга бөлөт, же тескерисинче, чачыранды түшүнүктөрдү бир бүтүн мааниге бириктирет. Сүйлөөчүнүн ички, айтылбаган оюн же карым-катыштын, кырдаалдын тымызын тараптарын ачыкка чыгарат. Интонациянын биринчи аталган функциялары аны тилдик системага киргизсе, кийинкилери аны кептик, маанилик талапка киргизет.

Сүйлөмдүн-кептин түшүнүктүк-маанилик тарабы менен биргеликте ишке ашкан интонациянын мазмундук функциясын карап көрөлү. Кептин коммуникативдик типтеринин айырмачылыктары менен байланышкан интонациянын биринчи тилдик функциясы интонациянын коммуникативдик функциясы деп аталат да, мында интонация кептин семантикалык-грамматикалык уюшулушунда катышат. Коммуникативдик-прагматикалык максатка байланыштуу тандалып алынган интонация сүйлөмдү маанилик жактан түрлөргө ажыратат [8] [9]. Мисалы, англис тилинде ырастоочу, же четке кагуучу жоопту алуу үчүн берилген суроо көмөкчү, же модалдык этиштер менен башталат жана жогорулоочу интонация, башкача айтканда, сүйлөмдүн аягындагы көтөрүңкү үн менен айтылат, мисалы: Can you translate this article without a dictionary? (Бул макаланы сөздүктүн жардамысыз которо аласызбы?)

Кайсы бир сүйлөм мүчөсүнө тиешелүү жана who, what, whose ж.б. суроо сөздөрү менен башталган англис тилиндеги суроолуу сүйлөмдөр төмөндөтүлгөн интонация, башкача айтканда, акыркы басымдуу муундагы төмөндөгөн үн менен айтылат, мисалы: Who brought to you this book? (Сизге китепти ким алып келди?)

Кептин курамдык бөлүктөрүн маанисине карата аныктоочу интонациянын экинчи тилдик кызматын биз интонациянын айырмалоочу кызматы деп атадык, бул аныктама интонация сүйлөмдүн-кептин семантикалык маанисин ачууга түздөн-түз катышат дегенди билдирет. Кыргыз тилинде ыргак атайын акустикалык аппараттар көрсөткөндөй, эң маанилүү синтагманын басымдуу муунунда негизги тондун салыштырмалуу жогорулашы менен мүнөздөлөт. Интонациянын негизги компоненттеринин бири болуп басым эсептелет [10]. Кептин интонациялык курамында басым семантикалык, коммуникативдик маанилүү сөздү бөлүп көрсөтүү үчүн колдонулат. Логикалык басымдын сүйлөмдөгү түрдүү сөздөргө алмашып коюлушу менен ошол сөз өзгөчө бөлүнүп көрсөтүлүп, негизги көңүл ошол сөзгө бурулат. Мисалы:

1) Жумадыл экөөң сабактан кийин китепканага баргыла. Жалгыз барба, өзүң барба, Жумадыл экөөң бар – дегенге басым жасалды.

2) Жумадыл экөөң сабактан кийин китепканага баргыла. Азыр эмес, башка мезгилде эмес, сабактан кийин дароо баргыла деген маани бөлүнүп көрсөтүлдү.

3) Жумадыл экөөң сабактан кийин китепканага баргыла. Башка жакка эмес, китепканага гана баргыла деп баса айтылды.

4) Жумадыл экөөң сабактан кийин китепканага баргыла! Сабактан кийин китепканага сөзсүз баргыла – деп буйрук айтылды, мында сүйлөмдүн аягына илеп белгиси да коюлат.

Интонациянын функциялары жана компоненттери № 4 таблица

Түшүнүлүүчү, түшүнүк берүүчү (мазмундук план) функциялар	Түшүндүрүүчү (чагылдыруу план) компоненттер
1. Коммуникативдик функция (коммуникативдик максатта ачыкка чыгат)	1. Обондуулук (тондун бийиктиги, негизги тондун жыштыгы)
2. Маани ажыратуучу кызмат (негизги маанилерди ажыратып көрсөтөт)	2. Ыргак (үндүн көтөрүлүшүнүн жана созулушунун алмашып келиши)
3. Интеграциялоочу функция (сүйлөмдүн бөлүктөрүн бириктирүүчү)	3. Тембр (үндүн кошумча боек алышы)
4. Эмотивдик функция (эмоционалдык-экспрессивдик коннотацияны чагылдырат)	4. Тыным (артикуляциялоо жана интонациялоодогу тыным)
5. Кырдаалдык функция (Сүйлөмдүн конкреттүү кептик кырдаалга туура	5. Үндүн созулушу артикуляциялоонун созулушу)

келиши) 6. Модалдык функция (түрдүү модалдык-боёктуу коннотацияны билдирет)	6. Темп (артикуляциялоонун жана интонациялоонун ылдамдыгы)
	7. Интенсивдүүлүк (дем чыгаруунун күчөшү менен начарлашы).

Адабияттар:

1. Зиндер Л.В. Общая фонетика. 1979. – 267 с.
2. Горсуева И.Г. Интонация и смысл высказывания – М.: Наука, 1979. – 102 с.
3. Черемисина Н.В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь – М.: Русский язык, 1982. – 207 с.
4. Сыдыков Ж.К. Фонетическая структура современного кыргызского литературного языка и диалектов: Автореф. дис. ... Канд. филол. наук – Фрунзе: 1990. – 39 с.
5. Токтоналиев К.Т. Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы. Б., – 2004.
6. Хемп Э. Словарь Американской лингвистической терминологии (пер. с англ.) – М.: Прогресс, 1964. – 264 с.
2. Чейф У. Значение и структура языка (пер. с англ.) – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
3. Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. – М.: Наука, 1977. – 183 с.
4. Нурахметов Е. Суперсегментная фонолингвистика. – Астана: Елорда, 2007. – 184 с.
5. Дикушина О.И. Фонетика английского языка. Учеб. пос. для вузов иностр. яз.– М.: Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1952. – 350 с.

Рецензент: кандидат философских наук Аблазов К.